

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad.Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Əlyazması haqqında

SAMİRƏ AĞABABA QIZI ƏLİYEVƏ

ŞƏRƏF XANIM ƏR-RUMİNİN “DİVAN”ININ
TEKSTOLOJİ-FİLOLOJİ TƏDQIQI

5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

5721.01 – Mətnşünaslıq, mənəvi-mədəni irsə dair qədim
əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi, tədqiqi və
nəşrə hazırlanması)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Azadə Şahbaz qızı Musayeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu**
akademik

Əsgər Adil oğlu Rəsulov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsi

Müdafiə “___” _____ 2017-ci il saat ___ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu nəzdində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, VII mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” “_____” 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

FD 01.151 Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru: Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlībəyli

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Təxminən min illərlə yaşı olan türk insanının, onun mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyatının araşdırılması, tədqiq edilməsi, milli miras və ənənə kimi hişz edilib gələcək nəsillərə çatdırılması müasir humanitar elmin aktual məsələlərindən biridir. Bu aspektdən baxdıqda Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli qadın nümayəndələrindən olan, klassik üslubda gözəl şeirlər müəllifi, istedadlı sənətkar Şərəf xanım binti Məhməd Nəbil bəy ər-Ruminin həyat və yaradıcılığının araşdırılması türk-azərbaycan xalqlarının mədəniyyətlərinin qarşılıqlı öyrənilməsində əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı tarixən dərin köklərə malik olan əlaqələr başqa sahələrlə yanaşı, mənəvi mədəniyyət xəzinəsi sayılan əlyazmalarda yaşayır. Bunun bariz nümunəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan yüzlərlə klassik türk şair və ədiblərinin əsərlərinin əlyazma nüsxələridir. Görkəmli əlyazmaşünas alim, professor Cahangir Qəhrəmanovun yazdığı kimi, “mədəniyyət tariximizin yeni düşüncələr əsasında öyrənilməsi, Azərbaycan xalqının fəlsəfi-etik dünyagörüşünün inkişaf qanunauyğunluqlarının həqiqət mövqeyindən, artıq hay-küyə yol vermədən tədqiqi və dürüstləşdirilməsi üçün ən qiymətli material Əlyazmalar İnstitutunun zəngin xəzinəsində toplanmışdır. Bu mötəbər mənbədən effektiv şəkildə faydalanaraq, xalqın tarixini yazmış, müxtəlif dövrlərin ağırlıqlarını öz çiyinlərində daşımış ataların əvəzsiz irsini lazımi səviyyədə öyrənərək Azərbaycan mədəniyyətini təbliğ etmək bu günkü gənc nəslin üzərinə vəzifə borcu kimi düşür”.¹

Əslində bu gün ortağ tarixi-mənəvi dəyərlərə, estetik dünyagörüşünə, əxlaqi prinsiplərə, eyni dinə, ənənələrə, mədəniyyətə, incəsənətə, ədəbi əsərlərə malik olan türk xalqlarına məxsus irsin araşdırılması qarşımızda dayanan problemlərdən ən ümdəsi və vacibidir. Bu baxımdan orta çağ Osmanlı ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin əsərlərinin tədqiqi və elmi ictimaiyyətə çatdırılması böyük aktuallıq kəsb edir. Klassik türk ədəbiyyatı, əski türk ədəbiyyatı, yüksək zümrə ədəbiyyatı deyə adlanan Osmanlı divan şeirinin kökləri İslam öncəsi ərəb şeirinə isnad edilir. Bu şeir tərzi islamıyyətdən sonra bu dini qəbul edən müxtəlif millətlərin sayəsində ən əvvəl ərəbcə, daha sonra farsca ilə Şərq və Qərb türk dillərində, ən axırda isə Hind müsəlmanlarının yazı dili olan urducada təzahür etmişdir. Divan ədəbiyyatı, bilxassə quruluş çağlarında

---

¹Qəhrəmanov C. Yenidənqurma və gənc alimlər qarşısında duran vəzifələr. Azərbaycan mədəniyyəti tarixi məsələləri. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1988, s.3.

XIII-XVI əsrlərdə İran ədəbiyyatını izləyərək təşəkkül etmiş və formalaşmışdır.²

Əslində türk divan ədəbiyyatı altı yüz illik bir tarixi olan, bətnində türkü kimi yetişdirən mədəniyyət ünsürlərini cəmləyən çox geniş bir ədəbiyyatdır. Bünövrəsində təsəvvüf, dini elmlər, musiqi, bəlağət, fəsaht kimi bir çox mövzu yer almaqdadır. Qəbul edilmiş məlum qaydaları olan və bu ənənə çevrəsində əsərlər verən yüzlərcə şairi bir qübbə altında cəmləməyi bacaran bir sənət məktəbidir. Bu ənənənin birbaşa təsiri ilə yetişən şairlər həmin ədəbiyyatın qanunlarına uyğun yüzlərcə əsər meydana gətirmişlər. Müsəlman Şərqi və türk mədəniyyətinin bütün sahələrində, həyat və düşüncə tərzində, inanc və mənəvi aləmində, sənət və estetik duyğular üslubunda ortaqlıq bir ruh olmuşdur.

Əski türk cəmiyyətində azad olan qadının sosial vəziyyəti ilə həmin toplumda dəyərli bir yerə sahib olmasının əsas göstəricisi kimi baş verən bütün hadisələrdə kişilərlə bərabər iştirakını göstərmək olar. Asiya hunlarından bəri türk qadınının at minmə, ox atma, gülüş kimi ağır idman növlərində gücünü sınaq, müharibələrdə vuruşma kimi fəaliyyətlərinin olduğu danılmazdır. Türk qadını incəsənətə, mədəniyyətə, ədəbiyyata da etinasız qalmamış, təkcə Osmanlı İmperiyası dövründə təqribi sayı əlli civarında olan, öz dövrünün tanınmış görkəmli şairi hesab edilən qadın ədibi yaşayıb-yaratmışdır.³ Bir çox görkəmli şəxsiyyətlər uzun əsrlər boyu formalaşmış türk ədəbiyyatının nadir təbəqəsinin təşəkkül və inkişafına böyük töhfələr vermişlər. Onların arasında bədii irsinə bugünkü oxucunun belə laqeyd qala bilmədiyi qadınların da adı var. İslam aləmində qadın şairlər çox nadir görünürdü, bununla belə tarixə elmin müxtəlif sahələrində, incəsənətdə, poeziyada və ədəbiyyatda özlərini doğrulda bilən çoxlu sayda istedadlı qadınların adları məlumdur.⁴ Yaşadıqları duyğu, işlədikləri mövzu, hiss etdikləri sevinc və kədərin bənzərliyi ilə diqqət çəkməkdə olan bir çox türk qadın şairlərin ədəbi mirası bir millətə aid ədəbiyyat tarixinin ən önəmli parçalarından sayıla bilər. Onların şeirlərində işlənən təsvirlər sadəcə bir qadının gözəlliyini, zəkasını, zərafət və sədaqətini tərənnüm etməklə məhdudlaşmır, sənətkarın cəmiyyəti ruh və əxlaq, mənəviyyat cəhətdən zənginləşdirilməsində aparıcı rol oynadığını sübuta yetirir. Bir çox qadın şairlərin bədii irsi milli ədəbiyyatların tarixi üçün böyük maraq kəsb edir,

---

² Kabaklı A. Türk edebiyatı. Cilt 1-2. İstanbul: Yönet matbaası – Türkiye Yayınevi. II cilt 1968, s.217.

³ Arslan M. Şeref Hanım Divanı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002, ön söz.

⁴ Нигматуллина А. Женская тема в творчестве тюркских поэтов Михри Хатун (XV век), Газире Самитовой (XX век), s.38.

belə ki, o, özünəməxsus şəkildədir və ümumi mövzu və problemlərə malikdir.⁵

Osmanlıda qadın şairlər, onların həyat və yaradıcılıqları haqqında aparılmış araşdırmaları nəzərdən keçirdikdə, həqiqətən, bir boşluq gözə çarpır. Əslində bu, qadın şairlərin barəsində verilən məlumatların azlığı ilə səciyyələnir. Anadolu bölgəsində ilk şairlər təzkiyəsi sayılan Səhi Bəy mənbəsindən başlayaraq, bütün məxəzlərdə onlar haqqında verilən məlumatlar məhdud xarakter daşıyır. Osmanlı ədəbiyyatının istedadlı qadın nümayəndələrindən olan, klassik üslubun müxtəlif forma və janrlarında gözəl əsərlər müəllifi, mütəfəkkir sənətkar Şərəf xanım binti Məhməd Mir Nəbil bəy ər-Ruminin həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda ilk dəfə ətraflı olaraq araşdırılması Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının ortaq ədəbi-mədəni irsinin qarşılıqlı və hərtərəfli öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

XIX əsr Osmanlı divan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Şərəf xanımın həyat və yaradıcılığının tədqiq edilməsi, irsinin hərtərəfli öyrənilməsi, “Divan”ın tekstoloji-filoloji baxımdan araşdırılması, bu coşğaxəli mühüm məsələnin tərkib hissəsidir. Mətnşünaslıq elmin yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sahəsidir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir.⁶

Mövzunun tədqiq səviyyəsi. 1809-1861-ci illər arasında yaşayan şairə Şərəf xanım, XIX əsr Osmanlı ədəbiyyatının yetişdirdiyi üç böyük qadın sənətkardan (digərləri Leyla xanım və Adilə Sultan) biridir.⁷ Əslində Şərəf xanımın yaşayıb- yaratdığı XIX əsr türk Osmanlı divan ədəbiyyatı o dövrə xas olan təlatümlər yüzilliyi kimi xarakterizə edilməlidir. Osmanlı mənbələrində digər qadın şairlər kimi, Şərəf xanımın da haqqında çox az məlumat olduğundan, onun həyatının təfərrüatı barədə bilgi azdır. Bursalı Məhəmməd Tahirin “Osmanlı müəllifləri” adlı kitabından oxuyuruq: “Mətbu divan sahibəsi Şərəf xanımdır ki, şeyxülislam Aşir əfəndi mərhumun əhfadından olan şüəradan Nəbil bəy mərhumun kəriməsidir. Suzişli mərsiyələri, aşiqanə münacat və qəsaidi vardır. 1264 tarixində irtihal edərək Yeniçarı mövləvixanəsində çinar altına dəfn edildi. Təriqətən mövləvidir”.⁸

⁵ Нигматулина А. Женская тема в творчестве тюркских поэтесс Михри Хатун (XV век), Газиры Самитовой (XX век), s.84.

⁶ Şərifli K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları. Bakı. “Nurlan”, 2011, s.3.

⁷ Kızıltan M. Divan edebiyatı özelliklerine uyarak şiir yazan kadın şairler. Sonbahar dergisi, Kadın şairler özel sayısı, 1994, Ocak-nisan, s.104-169.

⁸ Bursalı M.T Osmanlı müəllifləri. C.II. İstanbul, 1333, s.266-7.

Bundan əlavə, Məhəmməd Zehninin “Məşahirün-nisa”, Şəmsəddin Saminin “Qamusül-ələm”, Fətin Davudun “Təzkireyi-Fətin”, Məhəmməd Sürəyyanın “Sicilli-Osmani” və başqa Osmanlı mənbələrində Şərəf xanımın həyat və yaradıcılığı haqqında, əsasən, oxşar və qısa olan məlumatlara rast gəlirik. Bir sözlə, bu mövzu indiyədək müstəqil şəkildə işlənməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş ümdə məqsəd, klassik türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsini – Şərəf xanım ər-Rumini günümüze gəlib çatmış “Divan”ının tədqiqi, əldə mövcud olan əlyazma və mətbu nüsxələr əsasında əsərlərinin tekstoloji-filoloji təhlilinin aparılmasından ibarətdir. Bu məqsəd üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur:

- Şərəf xanım ər-Ruminin yaşayıb-yaratdığı tarixi dövr və ictimai-siyasi mühiti haqqında qısa, lakin eyni zamanda dolğun məlumat vermək;
- Osmanlı divan ədəbiyyatının dövrlərini müəyyənləşdirmək;
- Türk ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri haqqında söhbət açmaq;
- Şərəf xanımın yaşadığı ədəbi mühitin ədəbi mənzərəsini yaratmaq;
- Şərəf xanımın müasiri olan Divan ədəbiyyatının digər qadın nümayəndələri haqqında araşdırma aparmaq, onların yaradıcılığına nəzər salmaq;
- Onun haqqında Osmanlı təzkirə və mənbələrində verilmiş bütün məlumatları toplamaq, sistemli şəkildə qruplaşdırmaq;
- Şairənin həyat və yaradıcılığını tədqiq etmək, həyat yolunu işıqlandırmaq, dəqiq tərcümeyi-halını vermək;
- Şərəf xanım “Divan”ı nüsxələrinin hər birinin elmi-paleoqrafik təsvirini vermək, onları sistemli şəkildə araşdırmaq;
- “Divan”ı tədqiq etmək, əsərlərinin tekstoloji-filoloji tədqiqatını aparmaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir dövrdə klassik Osmanlı ədəbiyyatının öyrənilməsi, xüsusilə türk qadın şairlərinin həyat və yaradıcılıqlarının obyektiv şəkildə araşdırılması və tədqiq edilməsi filologiyanın aktual tələbləri baxımından çox böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Həyat və yaradıcılığı öz doğma vətəni Türkiyədə belə ciddi və hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməyən Şərəf xanım ər-Rumi “Divan”ının tekstoloji-filoloji tədqiqi artıq elmin yeni nailiyyətlərindən hesab edilə bilər. Dissertasiyada Osmanlı ədəbiyyatının ən görkəmli qadın təmsilçisi Şərəf xanım binti Məhməd Nəbil bəyin irsi barədə ilk dəfə olaraq ətraflı, sistemli elmi söhbət açılmış, şairənin əsərlərinin indiyədək tədqiq edilməyən Bakı nüsxəsi, həmçinin “Divan”ının mövcud digər əlyazmaları ilk dəfə sistemli və müqayisəli şəkildə tekstoloji-filoloji tədqiqata cəlb edilmişdir. Osmanlı ədəbiyyatının divan şairlərinin, xüsusən qadın

nümayəndələrinin ümumi, ortaq, oxşar cəhətlərinin Şərəf xanım “Divan”ına məxsus örnək nəzmlər əsasında tədqiqata cəlb edilməsi, eləcə də müasirləri içərisində şairənin fərqləndirici xüsusiyyətlərinin nəzərə çatdırılması xeyli maraqlı faktları ortaya qoymuş oldu.

Tədqiqatın nəzəri və təcürübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və təcürübi əhəmiyyətinə gəlincə, mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, dissertasiyada türk klassik ədəbiyyat tarixinin Azərbaycanda indiyə kimi, demək olar ki, ilk dəfə tədqiq olunmuş bir abidəsi – XIX əsr nümayəndəsi Şərəf xanım ər-Ruminin “Divan”ı mətnşünaslıq, dil və filoloji yönümdən öyrənilmişdir. Mövcud olan nüsxələrin içərisindən əsas mətnin seçilməsi, mətnşünaslığın bütün nəzəri tələbləri aspektində nəzərdə tutulmuşdur. Dissertasiyadan alınan nəticələr orta əsrlər Osmanlı və Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqələri və Şərq ədəbiyyatı tarixi üzrə müəyyən mövzuların tədrisində istifadə edilə bilər.

Araşdırmanın metodoloji əsasları. Mövzu üzərində işləyərkən, ənənəvi mənbəşünaslıq metodologiyasından, tipoloji təhlil üsulundan və tarixi-müqayisəli yanaşma prinsipindən istifadə edilmişdir. Bu araşdırma eyni zamanda Şərq xalqlarının mədəni-ədəbi inkişaf prosesində mühüm yer tutan ənənəvilik və yenilik meyillərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat obyektini kimi Şərəf xanım “Divan”ının iki əlyazma – İstanbul Universiteti kitabxanasında T.2808 şifri altında qorunan əlyazmanın fotosurəti və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən B-1299/2922 şifri altında mühafizə edilən əlyazma, eləcə də II-329/727 şifrlı mətbu nüsxə, M.Arslanın hazırladığı mətn, şairə haqqında məlumat aldığımız Osmanlı təzkirələri və mənbələri, Şərq əlyazma kataloqları, həmçinin müasir mətbuatda, elmi-kütləvi nəşrlərdə, elmi konfranslarda verilmiş məlumatlar əsas götürülmüşdür.

Tədqiqat işinin aprobeasiyası. Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas elmi müddəa və nəticələri AMEA-nın təşkil etdiyi konfrans materiallarında, digər respublika və beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda, müvafiq xarici-elmi nəşrlərdə, respublikanın müxtəlif elmi dərgi və tematik toplularda dərc edilmiş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Mövzu üzrə iyirmi beş məqalə və iki kitab nəşr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və tədqiqatla bağlı cədvəldən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də tədqiqatın mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, işin obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri göstərilmiş, problemin tədqiq tarixi müəyyənləşdirilmiş, elmi yenilikləri göstərilmiş, işin nəzəri-metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Şərəf xanım: dövrü, tədqiq tarixi, həyatı, bədii irsi**” adlanan birinci fəslı üç yarımfəsilədən ibarətdir. Birinci fəslin “**Şərəf xanımın dövrü**” adlanan birinci yarımfəslinin “**Şərəf xanımın dövrünün tarixi, ictimai-siyasi durumu**” adlanan birinci bölməsində göstərilir ki, Şərəf xanımın yaşayıb-yaratmış olduğu tarixi zaman kəsimi Böyük Osmanlı imperatorluğunun yol ayrıcına girdiyi bir zamanı əhatə edir. Şərəf xanımın yaşadığı dövr Böyük Osmanlı dövlətinin otuzuncu sultanı II Mahmudun (1808-1839) və Əbdülməcidin (1839-1861) hakimiyyəti illərinə təsadüf etdiyindən bu əsr haqqında qısa da olsa məlumat verməyi uyğun bildik. Osmanlı tarixində II Mahmudun dövrünü həm yenilik hərəkatları ilə, həm də etnik və siyasi üsyanlarıyla xarakterizə etmək olar. II Mahmud hakimiyyətə ordunu başdan-ayağa düzəltmək islahatları ilə başladı. O, orduyla yanaşı, həm də hökumət təşkilatında da dəyişikliklərə xüsusi diqqət verirdi. O, hökumətin təşkilində kabinə və nəzarət (nazirlik) üsulunu bəyənərək həyata keçirdi. Bütün edilən dəyişikliklərə və yeniliklərə baxmaraq, Osmanlı coğrafiyasındakı parçalanma II Mahmud dövründə daha da kəskinləşdi və inkaredilməz bir fakta çevrildi. Bu tarixi zaman kəsimini Osmanlı tarixində geriləmə dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Ümumiyyətlə, XIX yüzillik Osmanlı dövlətinin tarixində dağılma dövrü kimi təzahür edir. 1792-ci il Yass anlaşması ilə başlayan bu tarixi dövr 1918-ci ilə kimi sürmüşdür.

I Əbdülməcidin dönəmində – 1839-cu ildə elan edilən “Tənzimat” fərmanının arxasında isə Osmanlı torpaqlarının bütövlüyünü qorumaq, baş verə biləcək üsyanların və Avropa dövlətlərinin Osmanlının daxili işlərinə qarışmasının qarşısını almaq istəyi aydın sezilirdi. “Əslində bu fərman xalqın deyil, padşahın istəyini doğrultmaq üçün yuxarıdan əmr şəklində hazırlandığı, zorla kütləyə qəbul etdirilməyə çalışıldığı və qəbul olunması üçün lazım olan bünövrənin olmamasından xalq tərəfindən mənimsənilməmiş və hətta etirazla qarşılanmışdır”.⁹

Həmin yarımfəslin “**Şərəf xanım ər-Ruminin ədəbi mühiti**” adlanan ikinci bölməsində göstərilir ki, Şərəf xanımın yaşayıb-yaratdığı ədəbi mühit Osmanlı Divan ədəbiyyatının tənəzzül dövrünə təsadüf edir. Dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, türk ədəbiyyatında da xanım şairlərin sayının çox olmaması ilə yanaşı, ənənə gücünün hegemon olduğu divan

---

⁹ İnalçık H. Tanzimatın uygulanması ve sosyal tepkileri. Belleten, Ankara, 1964, XXVIII/109-112, s.109

yaradıcılığında bir qadının qələm oynatması, şübhəsiz ki, çox çətin idi. Əslində altı yüz illik bir zaman zolağında Osmanlı şeir ənənəsində yazıb-yaratmış və adı bu günə gəlib çatmış qadın şairlərin sayı o qədər də çox deyil. Banarlı yazır ki: “Bu əsrin ilk yarısında isimləri və əsərləriylə tanınmış qadın şairlər işlə bu muhiti, bu imkanı içində səslərini bizə qədər duyura bilənlərdir”.¹⁰

Bu bölmədə Şərəf xanımın müasirlərindən olan qadın şairlər – Leyla xanım və Adilə Sultan haqqında ətraflı söhbət açılır. O dövrün məşhur qadın şairlərindən hesab edilən Moralızadə Hamid Əfəndi adlı bir hərbcinin qızı Leyla xanım (?-1847) dövrünün məşhur şairlərindən, həmçinin özü kimi şair olan dayısı Keçəcizadə İzzət Molladan dərs alaraq yetişmişdi.

Birinci fəslin “**Şərəf xanımın həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixi**” adlanan ikinci yarımfəslində Şərəf xanımın tədqiq tarixi öz əksini tapmışdır. Şairə haqqında məlumat verən ilkin qaynaqlar Osmanlı mətbu mənbələrinə söykənir. Tədqiqat zamanı gəldiyimiz nəticəyə əsasən onun haqqında ilkin məlumat verən ana qaynaqları aşağıda göstərilən qaydada sıralamaq mümkündür:

1. Hacı Bəgzadə Əhməd Muxtar. “Şair xanımlarımız” (İstanbul, h.1311, s.19);
2. Müəllim Naci. “Lügəti-Naci”. (İstanbul, təkrar basım, 1987, s.498);
3. Bursalı Məhməd Tahir “Osmanlı müəllifləri”. (İstanbul, 1933. c II. s.266, 267);
4. Əhməd Rifət. “Lügəti-tarixiyyə və coğrafiyyə”. (İstanbul, h.1300, c.IV.s.138);
5. Məhməd Sürəyya “Sicilli-Osmani”. (İstanbul, h.1311, c.III, s.139);
6. Bağdadlı İsmail Paşa “Kəşfüz-zünun zeyli”. (İstanbul, 1972, s.510);
7. Məhməd Nail Tuman “Təhfeyi-Naili”. (Ankara, 2001, c.II. s.482);
8. Şəmsəddin Sami “Qamusül-əlam”. (İstanbul, h.1311, c.IV.s.2850);
9. Məhməd Zihni “Məşahirün-nisa”. (İstanbul, h.1294. c.I. s.332);
10. Fətin Davud “Təzkireyi-Fətin”.(Xatimətül əşar. İstanbul, h.1271, s.211-212);
11. Məktəb məcmuəsi. (Yıl.h.1311.c.IV.S.7. s.106-108);

---

¹⁰ Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarixi. Cilt 1-2. İstanbul: MEB Yayınları, 2001, s.839

12. Rzaəddin ibn Fəxrəddin. “Məşhur xatunlar”. (Orenburq, 1904, s.44).

Adı çəkilən bütün bu mənbələrdə şairənin həyatı və yaradıcılığı haqqında dolğun bir məlumat verilməmiş, demək olar ki, bütün təzkirələrdə müəyyən yer tutan fikirlər bir-birini təkrarlamışdır.

Şairənin əsərləri Türkiyədə cümhuriyyət qurulduqdan sonra üç dəfə nəşr edilmişdir. Bunlardan birincisi Həmdi Nazim Ərtək tərəfindən 1941-ci ildə “Şair Şərəf (xanım)” adıyla nəşr olunan 30 səhifədən ibarət olan bir yazıdır. Adı çəkilən bu əsərin 27 səhifəsi Şərəf xanımın şeirlərindən nümunələrə ayrılmış, həyatı və yaradıcılığı haqqında dolğun məlumat verilməmişdir.¹¹ İkinci kitab isə Yusif Mardin tərəfindən hazırlanan və 1994-cü ildə çap olunan 238 səhifəlik bir əsərdir.¹² Tədqiqatın bir qədər geniş olmasına baxmayaraq, bu əsərdə də Şərəf xanımın yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verilməmişdir. Son illər Türkiyədə Şərəf xanımın “Divan”ı prof. dr. Mehmed Arslan tərəfindən İstanbulda “Kitabevi”ndə, 2002-ci ildə yenidən tam şəkildə nəşr edilmişdir.¹³

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra isə Azərbaycanda Şərəf xanım haqqında ilkin olaraq mətnşünas alim, professor Azadə Musayeva Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Xəbər”ində “Şərəf xanım bint Məhməd Nəbil Bəy ər-Rumi: Tədqiq tarixi, Divan nüsxələri, bəhrələndiyi əruz bəhrləri və qəlibləri” adlı məqaləsi ilə məlumat vermişdir. Məqalədə şairənin həyat və yaradıcılığı barədə Azərbaycanda ilk dəfə məlumat verilmiş, onun əsərlərindən danışılmış, qəzəllərindən bəzi nümunələr şərh edilmişdir.¹⁴

Ən yaxın dövrdə isə bu tədqiqatın müəllifi tərəfindən şairənin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-1299/2922 şifri altında mühafizə edilən “Qəzəliyyat”ı müasir latın əlifbasına transfoneliterasiya edilərək 2006-cı ildə professor Azadə Musayevanın redaktorluğu ilə “Nurlan” nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.¹⁵ 2014-cü ildə isə şairənin həyat və yaradıcılığı və “Divan”ı “Şərəf xanım “ər-Rumi

---

¹¹ Hamdi Nazim Ertek. Şair Şeref Hanım. İstanbul: Riza Coşkun matbaası, 1941, 23s.

¹² Mardin Yusif. Şeref Hanım. Ankara: Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphanə Basımevi. 1994, 238 s.

¹³ Arslan Mehmet. Şeref Hanım Divanı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002, 548s

¹⁴ Musayeva A. Şərəf xanım bint Məhməd Nəbil bəy ər-Rumi: tədqiq tarixi, divanı nüsxələri, bəhrələndiyi əruz bəhrləri və qəlibləri. AMEA xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, №1, s.140-161.

¹⁵ Şərəf xanım. Qəzəllər. Mətni transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Samirə Əliyeva. Bakı – Nurlan – 2006, 109 səh.

və “Divan”ı” adı ilə “Elm və təhsil” nəşriyyatında işıq üzü görərək oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

Birinci fəslin **“Şərəf xanımın həyatı və yaradıcılığı”** adlanan üçüncü yarım fəslində şairənin həyatı, yaradıcılığı, təsəvvüf şairi olması barədə söhbət açılır. **“Həyat yolu”** adlanan bölməsində qeyd olunur ki, Şərəf xanım binti Məhməd Nəbil bəy ər-Ruminin hicri 1224 (m.1809)-cü ildə İstanbulda anadan olması ehtimal edilir. Onun doğum yeri haqqında dəqiq bir məlumat yoxdur. Bir rəvayətə görə, İstanbulda, digər səhih olmayan və zəif bir məlumata görə Qahirədə doğulmuşdur. Şairənin İstanbulda doğulması daha çox faktlara söykənir. Çünki atası Məhməd Nəbil bəyin Misirin Qahirə mövləviyyətinə qulluğa təyin edilməsi hicri 1234 (m.1818) ilinə təsadüf edir, ancaq mənbələrdən məlum olur ki, Şərəf xanım 1809-cu ildə anadan olmuşdur. Göstərilir ki, ata tərəfdən soyu sədrəzəm Abdullah Naili Paşaya çatır. Atası hicri 1235 (m.1819) tarixində vəfat edən şair və Qurani-Kərim hafizi Məhməd Nəbil bəy, onun atası hicri 1213 (m.1798)-ci ildə vəfat edən “vəqənuvis” (Osmanlı dövründə zəmanədə baş verən hadisələri qeyd etməklə məşğul olan rəsmi dövlət tarixçisi) və şair olan Xəlil Nuru bəy, onun atası Feyzullah Şakir bəy, onun atası isə sədrəzəm Abdullah Naili Paşadır. Məhməd Nəbil bəyin soyu ana tərəfdən məşhur kitabxana sahibi olmuş Şeyxülislam Aşir Əfəndiyə çatmaqdadır. Mənbələrdə Şərəf xanımın ata babası şair Xəlil Nuru bəyin Aşir əfəndinin kürəkəni olması barədə məlumatlara rast gəlinir¹⁶. Şərəf xanımın ailə həyatı barədə qaynaqlarda heç bir məlumata rast gəlmirik. Onun həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixinə nəzər salanda görürük ki, o, heç vaxt evlənməmiş, evlənmisə də övladı olmamışdır. Hicri 1277-ci il (miladi 1861) tarixində, 53 yaşında ikən vəfat etmiş və İstanbul Yeni qapı Mövləvixanasında Mühiblər qəbiristanında, çinar altında dəfn olunmuşdur.

Bu yarım fəsilin **“Şərəf xanımın bədii irsi”** adlanan bölməsində göstərilir ki, Divan ədəbiyyatının əhəmiyyətli üç qadın şairəsindən biri olan Şərəf xanım divan şeirinin hər bir növündə mənzumə yaratmışdır.

Dissertasiyada Şərəf xanımın yaradıcılığına istinadən göstərilir ki, o, Mövləvi təriqətinə mənsub olan sufi bir şairədir. Şərəf xanımın Mövlana Cəlaləddin Rumiyə olan sevgisi və ona bağlılığı sözdə qalmamış, “Divan”ında dönə-dönə ona xitabən müstəqil mənzumələrində və ayrıca olaraq yetmişə qədər beytdə onu xatırlayaraq sevgisini və ona mürid olduğunu isbatlamışdır.

Dissertasiyanın **“Şərəf xanım “Divan”ının tekstoloji tədqiqi** adlanan ikinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin **“Divan”ın əlyazma və çap nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri”** adlanan birinci

---

¹⁶ Cemaleddin M. Osmanlı Tarih ve müverrihleri. İstanbul,2000, s.59

yarım-fəslində Şərəf “Divan”ı nüsxələrinin geniş elmi-paleoqrafik öz əksini tapır.

Qeyd edilir ki, Şərəf xanım “Divan”ının iki əlyazma, iki əski mətbu, tam və natamam beş çap nüsxəsinin mövcudluğu məlumdur və onları belə sıralamaq mümkündür:

Nö	Köçürüldüyü və ya nəşr olunduğu tarix	Saxlanıldığı yer
1.	XIX əsrin sonları	İstanbul Universiteti kitabxanası
2.	XX əsrin əvvəlləri	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsi
3.	h.1284/m.1867, Mətbəeyi-amirə	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsi
4.	h.1292/m.1875, Şeyx Yəhya əfəndi mətbəəsi	Şəxsi kolleksiyada
5.	1941, Riza Koşkun mətbəəsi	Şəxsi kolleksiyada
6.	1994, Ankara Milli kitabxana basımevi	Şəxsi kolleksiyada
7.	2002, İstanbul, Kitabevi nəşriyyatı	Şəxsi kolleksiyada
8.	2006, Bakı, Nurlan	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu
9.	2014, Bakı, Elm və təhsil	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu

1. İstanbul nüsxəsi. Bu nüsxə İstanbul Universiteti kitabxanasında T.2808 şifri altında mühafizə olunur. 98 vərəqdən ibarətdir. 24x18,4x9,5 sm. ölçülərindədir. Ruqə xətt ilə, ahərli, açıq saman rəngli Avropa kağızına yazılmışdır. Sətir əvvəlindəki sözlər qırmızı, digər yazılar qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildin üz qabığı açıq lacivərd rəngli kağız, arxa qabığı isə lacivərd meşindən ibarətdir. Cildin iç qapağı açıq yaşıldır. Heç bir əlavə qeyd yoxdur. XIX əsrin sonlarına doğru yazıldığı təxmin edilir. Əlyazmanın forzasında başda kitabxananın rəsmi möhürü vurulmuşdur. Harada köçürüldüyü barədə qeyd yoxdur. Bu nüsxədə klassik şeir janrı və formalarından bir “Bəsmələ” mənzuməsi, 7 münacat, 3 tövhid, 20 nət, 18 mərsiyə, 1 Həzrət Əli (ə) mədhiyyəsi, 1 çaryar mədhiyyəsi, 1 Veysül-Qərəni mədhiyyəsi, 4 Mövlana və mövləvilik mədhiyyəsi, 2 Əbdülqadir Gilani mədhiyyəsi, 1 Əhməd ər-Rüfai mədhiyyəsi, 1 Qadirilik mədhiyyəsi, 1 Nurəddin Cərrahi mədhiyyəsi, 11 müsəddəs, 1 müxəmməs, 13 təxmis, 4 qəsidə, 1 məsnəvi, 75 tarix, 191 qəzəl, 2 müstəzad, 29 şərqi, 84 qit‘ə, 33 beyt, 2 lüğəz, 2 mənzum məktub, 1 təsbih təşəkkürnaməsi, uşaq üçün yazılmış 1 məsnəvi yer almışdır.

İstanbul əlyazma nüsxəsi başlanır:

گر کدر اولنده هر امورك ياد بسم الله
انى الزمدر اتمک مطلقا معتاد بسم الله

Gərəkdir əvvəlində hər ümurun yadi-bismillah,
Anı ələmədir etmək mütləqə mö`tadi-bismillah.
Bitir:

عمرو کمالک زیاد
طالع و بختک گشاد
کوکلی غایتله شاد
ایده جناب خدا

Ömrü kəmalın ziyad,
Talevü bəxtin güşad,
Könlünü qayətlə şad
Edə Cənabi-Xuda.¹⁷

2. Bakı əlyazma nüsxəsi (şərti olaraq “م” nüsxəsi kimi adlandırılmışdır) AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əyazmalar İnstitutunda B-1299/2922 şifri altında saxlanılır. Mərhum şair və tədqiqatçı Əlabbas Müznib tərəfindən qarışıq nəsx xətti ilə köçürülmüş bu nüsxə “Qəzəliyyat” adlanır. Əlyazma 24x15 sm. ölçüsündə qarışıq zoğalı və qırmızı rəngli əbrü tərzində olan müasir dəri cildə tutulmuşdur. Əlyazma açıq yaşıl rəngli qovluqda saxlanılır. Əlyazmanın titul səhifəsində – forzasında Ə.Müznibin öz xətti ilə ərəb qrafikası ilə ۲۵۰ صحیفه لی کندی دیوانندان المنشدر: تورکیه لی شرف خانمک غزلیاتی (“Türkiyəli Şərəf xanımın qəzəliyyatı”), səhifənin aşağı hissəsində, sağ küncdə: (“250 səhifəli kəndi divanından alınmışdır”) yazılmışdır. Həmin səhifədə iki üçbucaqlı müəssisə möhürü basılmışdır. Əlyazma vaxtilə mətbəələrdə hazırlanan, mütəxəssislərinin qeyd etdiyi kimi, çay və ya qənd satışı üçün nəzərdə tutulan, üzərində müxtəlif rəsmlər yerləşdirilən parıltılı və qalın kağızların əks tərəfinə qara mürəkkəblə oxunaqlı nəsx xətt ilə hər vərəqə bir şeir – qəzəl olmaqla yazılmışdır. Bu əlyazmada yalnız Şərəf xanımın qəzəlləri yer alıb. م nüsxəsində Şərəf xanımın 189 qəzəli yer almışdır. Hər bir şeirin sonunda – məqtə beytində şairənin adı – təxəllüsü bu formada, yəni mötərizə içərisində (“شرف”) kimi verilib. Eləcə də səhifənin aşağı hissəsində yenidən “Şərəf xanım” sözü - “شرف خانم” şəklində yazılıb. Bu əlyazma nüsxəsi belə başlanır:

لا ابالی مشریم قید وقار اولماز بکا
عاشق شوریده یم ناموس و عار اولماز بکا

Laübalı-məşrəbəm, qeydi-vüqar olmaz bana,
Aşığı-şuridəyəm, namusu ar olmaz bana.
Əlyazma bitir:

¹⁷ دیوان شرف خانم. İstanbul universiteti kitabxanası. T.2808.

مایوس ایسه کده ایله شرف مطلبک طلب
نومید اولما رحمت حضرت توکنمدی

Mə`yus isən də, eylə, Şəraf, mətləbin tələb,
Novmid olma, rəhməti-Həzrət tükənmədi.¹⁸

ب nüsxəsində köçürüldüyü ehtimal olunan bu əlyazmada, ardıcılıq nöqtəyi-nəzərindən birinci mətbu nüsxəsində yerləşən bir neçə əsərin yer almadığını aşkar etmişik. Məsələn, şərti olaraq م adlandırdığımız əlyazmada I mətbu nüsxəsinin II hissəsində (ب, II, 9) yerləşən sıra sayı etibarlı ilə on doqquzuncu olan mənzumə – müstəzad nədənsə əks olunmayıb. Həmin əsərdən – şeirdən bir neçə misrəni aşağıda göstəririk:

دلداره یوق احوالی عرض ایتمکه قدرت
بولسم دخی رخصت
عشق ایندی بنی واله و دمبسته حیرت
چون قالب صورت

Dildarə yox əhvalımı ərz etməgə qüdrət,
Bulsam dəxi rüxsət.
Eşq etdi bəni valehü dəmbəsteyi-heyərət,
Çün ğalibi-surət.(ب nüsxəsi,II, səh.9)

Və belə bir fakta yenə də ب nüsxəsinin ikinci hissəsində səh. 39-da rast gəlirik. Yəni şərti olaraq م adlandırdığımız Bakı nüsxəsində aşağıda iki beytini nümunə verdiyimiz şeir – müstəzad yer almayıb.

Ol şəm`i bu şəbxaneyi-əğyardə sandım,
Ətrafi toləndim,
Ta sübhə qədər atəşi-qeyrət ilə yəndim,
Mövlayə tayəndim. (ب, I, 39)

Bu faktlar bir daha göstərir ki, böyük ehtimalla Əlabbas Müznib bu əlyazmaya katib kimi müdaxilə edərkən onu çap etdirmək iddiasında olubmuş. Ona görə də janr etibarlı ilə qəzəldən fərqli olan müstəzadları bu əlyazmaya daxil etməyib. Bu faktı həm də o zaman hakim olan qəddar rejimin dinə olan münasibətindən irəli gələn şərtlərlə də izah etmək olar, yəni bu müstəzadlar dini məzmun daşdığı üçün (məs. “Mövlayə tayəndim” qafiyəli şeir) əlyazmaya köçürülməyib.

3. I mətbu nüsxə əlyazma (ی) nüsxəsinin demək olar ki, eynisidir. Çox güman ki, bu çap nüsxəsi ی nüsxəsinin əsasında hazırlanmışdır. Hətta böyük ehtimalla bunun əksini də söyləmək olar, çünki XIX əsrdə və sonra yazılan bir çox divanların əlyazma nüsxəsinin və nüsxələrinin daha əvvəl çap olunan mətbu nüsxələrindən köçürüldüyü artıq məlumdur.

¹⁸ تورکیه لی شرف خانمک غزلیاتی AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifr:1299.

Şərəf xanımın ölümündən yeddi il sonra hicri 1284-cü ildə (m.1867) çap olunan bu nüsxənin sonunda çap qeydi belədir: “Mətbəeyi-Amirədə təb olunmuşdur. Fi 12 rəbiüləvvəl sənə 1284”. Bu nüsxə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə 135 səhifə, qəzəllərlə başlayan ikinci hissə isə 115 səhifədir. Kitab iki hissə birlikdə 250 səhifədən ibarətdir. Bu nüsxənin sonundakı çap qeydi bu şəkildədir: “Fi 12 rəbiüləvvəl sənə 1284”. Nüsxə tünd qəhvəyi rəngli qalın karton cildə tutulmuşdur¹⁹.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində bu çap əsərinin bir nüsxəsi II-329 şifri altında saxlanılır.

Başlanır:

گر کدر اولنده هر امورک یاد بسم الله
انی الزمدر ایتمک مطلقا معتاد بسم الله

Gərəkdir əvvəlində hər ümurun yadi-bismillah,
Anı əlzəmdir etmək mütləqə mö`tadi-bismillah.
Bitir:

عمرو کمالک زیاد
طالع و بختک گشاد
کوکلنی غایتله شاد
ایده جناب خدا

Ömrü kəmalın ziyad,
Təlvü bəxtin güşad,
Könlünü ğayətlə şad,
Edə Cənabi-Xuda.

4. II Mətbu nüsxəsi.

İkinci mətbu nüsxəsinin çap qeydi belədir: “İşbu divani-müstətab, məşhuri-afaq mərhumə Şərəf xanımın əsəri-pəsəndidələri olub İrgad bazarında şeyx Yəhya əfəndi mətbəəsində ikinci dəfə olaraq bin iki yüz toqsan iki sənəsi rəbiülaxirində əmri-təbi xitama rəsədə olmuşdur. Sənə 1292 (1875)”. Bu mətbu əsər Şərəf xanımın özü kimi şairə və mövləvi təriqətində olan bacısı qızı Xədicə Nəqiyyə xanım (d.hicri 1262/miladi1846, ö.h.1316/m.1899) tərəfindən çapa hazırlanmışdır.

Yuxarıda haqqında danışdığımız bu mətbu nüsxə Şərəf xanımın vəfatından 14 il, birinci mətbu əsərdən 8 il sonra nəşr edilmişdir. Bu mətbu əsər 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissə 168 səhifə, ikinci hissə 115 səhifə, üçüncü hissə 60 səhifədən ibarətdir. Ümumilikdə cəmi 343

¹⁹ دیوان شرف خانم، AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifri: II-329 (727).

səhifədən ibarət olan bu nüsxədə səhifə nömrələri 168+175 şəkildə sıralanmışdır. 168 səhifədən ibarət olan birinci hissənin sonunda və bölmə içində, ayrıca 175 səhifəlik ikinci hissənin 115-ci səhifəsindən sonra birinci mətbu nüsxədə rast gəlmədiyimiz mənzumələr yer almışdır. Əlyazma nüsxəsi (ى) bu mətbu nüsxədən haradasa ücdə biri qədər azdır. ت nüsxəsində müxtəlif janrlarda yazılmış ümumi sayı 677 olan mənzumə yer almışdır. Çox böyük ehtimalla demək olar ki, bu mətbu nüsxənin əsasını təşkil edən əlyazma nüsxəsi dövrümüzə gəlib çatmamışdır.

Başlanır:

گر کدر اولنده هر امورك ياد بسم الله
انى الزمدر ايتمک مطلقا معتاد بسم الله

Gərəkdir əvvəlində hər ümurin yadi-bismillah,
Anı əlzəmdir etmək mütləqə mö`tadi-bismillah.

Bitir:

بن اولور سمدہ شرف عالمده
ظاهرا يوق ايسه ده اولادم

هر غزل بر ولد قلبمدر
حشره دك ينه گم اولمز آدم.

Bən ölürsəm də, Şərəf, aləmdə,
Zahira yox isə də övladım.

Hər qəzəl bir vələdi-qəlbimdir,
Həsrədən yənə güm olmaz adım.

İkinci fəslin “Divan”ın nüsxələrinin qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarımfəslində “Divan” nüsxələrinin qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri ətraflı araşdırılır. Göstərilir ki, Şərəf xanının “Divan”ının tekstoloji tədqiqini aparmaq üçün əsas nüsxə olaraq I mətbu nüsxəsi əsas götürülmüşdür. Mətnşünaslığın əsas prinsiplərindən olan “ən qədim nüsxəni əsas götürmək” mövqeyini əldə rəhbər tutaraq tekstoloji tədqiqatı bu şəkildə aparmağı üstün bildik. Hazırkı tədqiqat işinə 2 əlyazma (م , ى) , 3 mətbu (ت , ل , ب) nüsxəni cəlb etmiş və araşdırmamızı irəlidə bu nüsxələr üzərində aparmağı məqsədyönlü hesab edirik.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci yarımfəslinin “Divan”ın **nüsxələrin tekstoloji təhlili və alınan nəticələr**” adlı bölməsində nüsxələrin tekstoloji təhlili və alınan nəticələr öz əksini tapmışdır:

1. Məsələn, م nüsxəsində 135-ci qəzəlin birinci beytindəki عشق sözü (eşq, م, səh.135) ب nüsxəsində عشق (ب, səh. 58) şəkildə getmişdir. غم عشقک ديمم بر لحظه کوکلمدن بعيد اولسن / Qəmi-eşqin deməm bir ləhzə könlümdən bəid olsun – misrası ب variantında غم عشقک ديمم بر لحظه / غم عشقک ديمم بر لحظه / Qəm qaşığı deməm bir ləhzə könlümdən bəid olsun –

şəklində verilmişdir. Fikrimizcə, ب nüsxəsindəki verilmiş misra daha doğrudur.

2. Nüsxələrdə bəzi beytlərdəki sözlərin dəyişdirilməsinə rast gəlinir.

a) م nüsxəsində تولور (tolur, م, səh.100) // اولور nüsxəsində اولور (olur, ب, II,43);

b) م nüsxəsində خوش (xoş, م səh. 101)// خیر (xeyr, ب, I,43);

3. Nüsxələri tutuşdurarkən bəzi sözlərin ixtisarına və ya buraxılmasına da rast gəlirik: ب variantında səh. 54-də yer alan زمان zaman sözü م nüsxəsində ixtisar edilmiş və ya köçürülərkən buraxılmışdır.

Şəraf xanım “Divan”ı nüsxələri mətninin tekstoloji təhlili zamanı məqsədli və məqsədsiz dəyişikliklərin, təsadüfi xətalərin sayını bir qədər də artırmaq mümkündür. İstər Bakı nüsxəsində (م nüsxəsi), istərsə də İstanbul nüsxəsində (ى nüsxəsi), habelə daha həcmli, mükəmməl və nisbətən az səhvin yer aldığını nəzərə alaraq müqayisənin əsasına qoyduğumuz ى nüsxəsində “yer alan” kiçik, lakin ciddi qüsurlar qarşımızda dayanır. Ancaq qeyd etdiyimiz dəyişikliklərin, katib xətalərinin hamısında bir ümdə məqsəd gözləmək lazımdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Şəraf xanım “Divan”ının filoloji tədqiqi”** adlanır və beş yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Ədəbiyyatda divan anlayışı və Osmanlı divan ədəbiyyatı”** adlanır. Bu yarım fəsildə divan ədəbiyyatı haqqında ətraflı söhbət açılır və Osmanlı divan ədəbiyyatının xüsusiyyətləri sadalanır, Türk divan ədəbiyyatının başlıca mövzuları barədə danışılır. Sözügedən yarım fəslin birinci bölməsi **“Şəraf xanım “Divan”ında yer alan janrların təsnifatı”** adlanır. Bu bölmədə Şəraf xanım “Divan”ında yer alan janrlar haqqında, onların həcmi, yazıldığı əruz bəhri, qəlibi barədə ətraflı danışılır. Şəraf xanımın günümüzə miras qoyduğu “Divan” öz dövrü üçün səciyyəvi olan lirik-fəlsəfi, əxlaqi-didaktik, ictimai-tərbiyyəvi məzmunudur. Sənətkar öz həyatı boyu qarşılaşdığı hadisələrdən aldığı təəssüratı, onlara olan münasibət və əhval-ruhiyyəsinı yaratmış olduğu lirik janrlarda cox yığcam və emosional tərzdə tərənnüm etmiş, seçmiş olduğu mövzunu məzmunu uyğun bir formada nizama salmışdır. Onun tam “Divan”ında 677 mənzmə yer almışdır. “Divan”dakı bütün nəzm şəkillərinin bütövlükdə beyt sayı, bəndləri də beyt hesabı ilə götürsək 4803, misra hesabıyla götürsək 9606-dır. Nəzm səkillərinin “Divan” içərisində beyt sayı etibarilə tutduğu həcm isə aşağıdakı şəkildədir:

1. Qəsidələr - 529 beyt; 2. Maddeyi-tarixlər - 705 beyt; 3. Mürəbbelər - 164 beyt; 4. Müxəmməsələr - 115 beyt; 5. Təxmislər - 222 beyt; 6. Müsəddəslər - 399 beyt; 7. Təsdilər - 156 beyt; 8. Müsəmmənlər - 28 beyt; 9. Qəzəllər - 1429 beyt; 10. Tərkibbəndlər -

119 beyt; 11. Tərcibəndlər – 48 beyt; 12. Müstəzadlar – 10 beyt; 13. Şərqilər – 390 beyt; 14. Məsnəvilər – 114 beyt; 15. Lüğəzlər – 52 beyt; 16. Qiteyi-kəbirələr – 48 beyt; 17. Qit`ələr – 216 beyt; 18. Rübailər – 8 beyt; 19. Beytlər – 18 beyt; 20. Nəzm şəklini dəqiqləşdirmək mümkün olmayan iki mənzumə - 20 beyt.

Qəsidələr: Şəraf xanımın “Divan”ının nüsxələrində 23 qəsidəyə rast gəlik. Qəsidələrin həcminə görə ən kiçiyi 11 beyt, ən böyüyü 43 beytdən ibarətdir. Şəraf xanım qəsidələrini əruzun 10 müxtəlif qəlibindən istifadə edərək yazmışdır:

Şəraf xanım “Divan”ının şərti olaraq ى və ب adlandırdığımız nüsxələrində 192 qəzəl, م nüsxəsində 189, ت nüsxəsində tam olaraq 255 ədəd qəzəl yer almışdır. Bu janra aid əsərlərin üzərində tədqiqat apararkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sənətkarın dördbeýtli 2, beşbeýtli 179, altıbeýtli 23, yeddibeýtli 34, səkkizbeýtli 6, doqquzbeýtli 10, on ikibeýtli 1 qəzəli vardır. Deməli, ümimiləşdirmədən sonra söyləmək olar ki, şairənin qəzəlləri içərisində beşbeýtli nəzmləri say cəhətdən üstünlük təşkil edir. Sənətkar qəzəllərini əruzun 13 fərqli qəlibindən istifadə edərək yazmışdır.

Qəzəllərdəki təxəllüsə gəldikdə, 238 qəzəldə şairənin adı məqtə beytində verilmiş, 15 qəzəldə onun adı məqtə beytindən əvvəlki beytdə öz əksini tapmışdır. İki qəzəldə isə məxləs verilməmişdir. 1 qəzəldə şairə məxləsindən həm də rədif kimi istifadə etmişdir:

Fə`ilAtün fə`ilAtün fə`ilAtün fə`ilün

Versə xubanə nola aşıqi-biçarə şəraf,

Əndəlib ilə gəlür həp gülü gülzarə şəraf.

Maddeyi-tarixlər: Şəraf xanım “Divan”ında ümumi sayı 122 ədəd olan tarix mənzuməsi, yəni “maddeyi-tarix” şeirləri yer almışdır. Şəraf xanım “maddeyi-tarix”li şeirlərində əruzun 10 müxtəlif bəhrindən istifadə etmişdir.

Şəraf xanımın da “Divan”ında yer alan 8 mürəbbədən ikisi mütəkərrir, altısı müzdəvicdir. Şəraf xanımın “Divan”ında 8 müxəmməs vardır ki, bunlardan biri üçbəndli, dördü beşbəndli, biri altıbəndli, biri səkkizbəndli, biri isə doqquzbəndlidir. Şəraf xanımın “Divan”ında bəndlərinin ümumi sayı 89, beyt hesabı ilə götürdükdə 222 olan 17 təxmisi yer almışdır. Şəraf xanım “Divan”ında 15 müsəddəs yer almışdır. Şəraf xanımın “Divan”ında yer alan müsəddəslərin hamısı mütəkərrirdir və o, bunların on dördündə təxəllüsdən istifadə etmiş, yalnız birində istifadə etməmişdir. Şəraf xanım “Divan”ında olan 10 tədsisdən doqquzu beşbəndli, biri yeddibəndlidir. Haluk İpəktən səhv olaraq şairənin tədsislərini müsəddəs kimi göstərmiş, Şəraf xanımın tədsisləri və

müsəddəslərini qarışıq salaraq 22 müsəddəs yazdığını bildirmişdir²⁰. Şərəf xanım “Divan”ında 4 tərkiqbəndə rast gəlirik. Onların dördü beşbəndli, yalnız Kərbəla mərsiyəsi olan 1 mənzumənin 5 beytdən ibarət olan ilk bəndi istisna edilməklə, bunlardakı beyt sayları isə 6, misra sayları isə 12-dir. Şərəf xanım “Divan”ında qəfiyə və quruluş etibarilə 1 tərziyəndə yer almaqdadır. Bu mənzumə Cəmaləddin əfəndi adlı bir şəxsin qızının ölümü münasibətilə yazılmış altı bənddən ibarət bir mərsiyədir. Hər bənddə 8 beyt yer almışdır ki, ümumilikdə bu əsər 48 beytdən ibarətdir. Əruzun rəməl bəhrinin “*Fə`ilAtün, fə`ilAtün, fə`ilAtün, fə`ilün*” qəlibiylə yazılmışdır. Qəfiyə quruluşu ənənəvi olaraq hər bənddə ayrı-ayrı olmaqla: aa, ba, ca, da, ea, əa, fa, ga, AA şəklindədir.

Şərəf xanım “Divan”ında yer alan müstəzadların hər ikisi beşbeytlidir. Hər iki müstəzad klassik müstəzad qəlibiylə, yəni uzun misralar əruzun “*məf`Ulü məfa`İlü məfa`İlü fə`Ulün*”, qısa misralar da “*məf`Ulü fə`Ulün*” qəlibiylə yazılmışdır. “Şərqi” ancaq türk ədəbiyyatında görülən bir nəzm formasıdır. Xalq ədəbiyyatından gələn “türkü”nün davamı hesab edilə bilər. Şərəf xanımın “Divan”ında 42 şərqi vardır və onlar bütün nüsxələrdə (ب،ی،ت) eyni ardıcılıqla “Şərqiyyat” başlığı altında verilmişdir. Şairənin “Divan”da yer alan şərqiylərin ümumi bənd sayı 190, beyt sayı 390, misra sayı 781-dir. Şərqiylərin 25-i beş, 14 şərqi dörd, 3 şərqi üç bənddən ibarətdir. Şərəf xanımın “Divan”ında yer almış dörd rübainin hamısı əxrəb qəlibləriylə yazılmışdır. Hər dörd mənzumə “rübai” başlığı altında verilmişdir. Şairə yalnız bir rübaisində iki müxtəlif qəlibdən istifadə etmişdir. Bu şeirdə sənətkar birinci, ikinci və dördüncü misraları “*məf`Ulü məfa`İlü məfa`İlü fa*” qəlibiylə, üçüncü misranı isə “*məf`Ulü məfa`İlü məfa`lü fə`Ul*” qəlibiylə yazmışdır.

Üçüncü fəslin birinci yarım fəslinin “**Şərəf xanımın “Divan”ında bədii formalar**” adlanan ikinci bölməsində isə şairənin əsərlərinin bədii forma probleminə toxunulur. Bədii forma dedikdə, əsərin özündə ehtiva etdiyi mövzuya görə bölgüsü nəzərdə tutulur. **Tövhid**: Allah-Təalanın birliyini, ucalığını anlayan mənzumələr tövhid mənzuməsi olaraq bilinir. Bu tip əsərlər klassik ədəbiyyatda ənənəvi olaraq qəsidə və qəzəl şəklində yazılmışdır. Şərəf xanım “Divan”ında 3 tövhid mənzuməsi yer almışdır ki, bunlardan biri “Qübari-qəlbə silər lailahəilləllah/Qomaz könüldə kədər lailahəilləllah” beyti ilə başlayan 15 beytlik bir qəsidədir. Digər ikisi isə hərəsi beş beytdən ibarət olan “Hər ümurunda kim etsə sənədi bismillah/Hər dü aləmdə olur müstənədi bismillah”; “Bir şəhi-bizəvaldır Allah/Binəzirü bimisaldır Allah” – mətlələri ilə başlayan qəzəllərdir. Tövhid formasında yazılmış hər üç əsərdə şairə Allah-Təalanın əzəmətini,

²⁰ İpekten H. Eski türk edebiyatı. Nazm Şekilleri ve Aruz. İstanbul: Dergah Yayınları, 2001. s.104

Yer üzündə baş verən hər bir işdən xəbərdar olmasını, ona tapınanların arzularına çatacağını bildirir.

Münacat: Şərəf xanımın “Divan”ında Allaha yalvaran, ondan kömək istəyən şeirləri hesab edilən münacatlarının sayı isə 17 ədəddir. Bunların biri mürəbbə, üçü müxəmməs, ikisi müsəddəs, yeddisi qəzəl, ikisi qitə janrında yazılmış, ikisi də nəzm şəkli bəlli olmayan yeddibeytli və altı beytdən ibarət mənzumələrdir. Şərəf xanımın “Divan”ında 18 **mədhiyyə** yer alıb

Şərəf xanımdan bəhs edən təzkirə əsərlərinin demək olar hamısı onun daha çox mərsiyələrlə tanındığını, bu formada çox gözəl əsərlərinin olduğunu xəbər verirlər. Hətta Mustafa İsenin “Dilə duran ölüm” adlı əsərindən belə bir məlumat alırıq ki, Şərəf xanım padşahlar üçün mərsiyə yazan tək qadın şairəsidir²¹. O, II Mahmudun – Sultan Mahmudun ölümünə mərsiyə həsr etmişdir.

Ninni (laylay): Şərəf xanım “Divan”ının nüsxələri üzərində tədqiqat apararkən daha bir orijinallığa da rast gəlirik. “Divan”da üç ninni (laylay) yer almışdır. Xalq ədəbiyyatından süzülüb gələn bu formada yazılmış şeirlər heca deyil, əruzda yazılması faktı ilə özünəməxsusluq və yenilik təsiri bağışlayır. Bu əsərlər adlarına təzkirələrdə rast gəldiyimiz və əslində sənətkarın özü kimi şair təbiətli olan yaxın qohumlarına, onların körpə çağlarında yazmış olduğu laylalardır. Tədqiqat nəticəsində bu əsərlərdən “Divan”da 88 beyt həcmində yer aldığını aşkar edirik.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsili “**Şərəf xanım “Divan”ının bədii dili – sənətkarlıq xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu yarımfəsildə Şərəf xanım əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən ətraflı söhbət açılır. Şərəf xanım öz əsərlərində cinasdan çox böyük məharətlə istifadə etmişdir. Sənətkar yazılışı və deyilişi eyni olan, lakin mənaları fərqli olan sözləri bir arada müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir:

Necolur **qədr**də hiç **Qədr**ə bərabər bu gecə,

Oldı Haqqın kərəmü lütfinə məzhər bu gecə. (←,I,14)

Təkrir: Bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsi olan təkrirdən Şərəf xanım öz “Divan”ında çox böyük ustalıqla, poetik məqamına uyğun şəkildə istifadə etmişdir:

Mey **atəş**, məclis **atəş**, sagər **atəş**, ruyi-yar **atəş**,

Əcəbmi olsa dil, eşki ilə daim yanar **atəş**. (↵,354)

Təzad (antiteza). Müəyyən bir fikir və hissi oxucuya daha qabarıq, canlı və təsirli şəkildə çatdırmaq məqsədilə mənaca bir-birinə əks həyat lövhələrinin, hadisələrin yanaşı işlənməsi təzad yaradır – ədəbiyyatşünaslıqda buna antiteza da deyilir. Bədii ədəbiyyatda işlənmə

---

²¹ İsen Mustafa. Dile duran ölüm. Klasik Türk edebiyatında mərsiyələr. İstanbul:Kapı Yayınları, 2012,s.88

bu üslubi fiqurun əsasında həyati bir təzad dayanır ki, Şərəf xanım da yaratdığı nəzmlərdə bu ifadə vasitəsindən istifadə edərək obrazlılığı gücləndirmiş, əşyaların əlamətlərini, mənə, fərq və ziddiyyətlərini çox real göstərmişdir.

1. **Öldürüb**, yenə **dirildir** idi növki-qəmzəsi,
Gündə bin kərrə dili-zarım sual eylərdi yar. (ə, səh.36a)

Bədii sual – istifham: Şərəf xanım şeirlərində, xüsusən də qəzəllərdə və lügəzlərdə istifham kimi bədii kateqoriyadan istifadə edərək gözəl nümunələr yaratmışdır. “Divan”da bədii sualın müxtəlif növlərinə rast gəlirik ki, bunların heç də hamısı eyni dərəcədə müvəffəqiyyətlə yazılmasa da, diqqəti cəlb edə biləcək səviyyədədir.

1. **Qandadır** bilsəm acəb, ol məhi-təl`ət bu gecə?

Kimləri eylədi şayəsteyi-vüslət bu gecə? (ə, 151a).

Burada şairə yarının sözü gedən gecədə digərlərini vüsala çatdırdığını vurğulayır, ancaq bunu bədii sual – istifham şəklində çatdırır.

Bədii xitab. Şərəf xanım “Divan”ında poeziyada sıx-sıx rast gəldiyimiz ifadə vasitələrindən biri sayılan bədii xitabla da tez-tez qarşılaşırıq. Bədii xitab klassik ədəbiyyatda çox işlənən bir üslubdur və demək olar ki, bütün şair və ədiblərin yaradıcılığında özünə geniş yer tutur. Şərəf xanımın qəsidələrində, qəzəllərində, qitələrində “Allahım”, “Ya Rəsulullah”, “Əfəndim”, “Ya Rəbbi”, “Ya Rəbbim”, “Ya Mühəmməd ərəbi”, “Şərəf” və s. kimi bədii xitablardan istifadə edərək əsərlərində gözəl mənə çalarları yarada bilmişdir, bunlardan bir neçə örnək gətirək:

1. Hər dəm dilərəm həzrətinə olmağa vasil,

Ya Rəbbi, muradım necə bir olmaya hasil. (ə, 80 a)

Təşbeh: Sözü daha təsirli etmək məqsədilə orta q nöqtələri olan əşya, ya da düşüncələr arasında bənzərlik qurma sənətidir. Təşbehdə dörd ünsür mövcud olur: 1. müşəbbəhün-bih (bənzədilən); 2. müşəbbih (bənzəyən); 3. Vəchi-şəbih (bənzətmə yönü); 4. Ədati-təşbih (bənzətmə əlaqəsi). Şərəf xanım “Divan”ında dörd ünsürün iştirakı ilə verilən təşbihi-müfəssəl təsvir vasitəsinə daha çox rast gəlirik:

1. Birisi **Əbdül-Məcidi** biridir **Əbdül-Əziz**,

Yə`ni **bürçi-asiman**, şəfqətə **şəmsü qəmər**. (ə, 196).

Bu beytdə şairə Əbdül-Məcidi və Əbdül-Əziz adlı təriqət qardaşlarını bürçi-asimana və şəfqətə yol açan Günəş və Aya bənzədir.

Metafora (istiarə). Şərəf xanım əsərlərində, xüsusən qəzəllərində bir sözü öz mənasının xaricində verərək, nəzərdə tutduğu obyektə bənzədiyi başqa məfhumların adıyla anaraq gözəl metaforalar yarada bilmişdir.

1. Gizləndi əbri-nazə yenə **afitabımız**,

Barani-əski etdi rəvan piçü tabımız. (ə, 53a)

Bu beytdə sənətkar, “gözəl” yerinə “afitab”, “göz yaşı” yerinə “barani-əşk” işlədərək rəngarəng istiarə nümunələri yarada bilmişdir.

Litota – kiçiltmə (müəşgğərə). Şərəf xanım “Divan”ında məcazın növlərindən olan mübaligənin əksi hesab edilən litotaya da rast gəlirik. Sənətkar məflumun ölçüsünü, qüvvəsini, əhəmiyyətini bilərəkdən kiçildərək obrazlı bədii ifadələr yarada bilmişdir:

1. **Qılca qaldı canım**, amma sünbülü şəbbu ilə,
Bəhsi-zülfin uzadıb, qeylü qal etdim bu şəb.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin “**Şərəf xanım “Divan”ında mövzu və motivlər**” adlanan üçüncü yarımfəslində bildirilir ki, Şərəf xanım əsərlərinin dili klassik divan ənənəsindən haradasa heç ayrılmayıb sadə və ailə dilindən gələn ahəngli sözlərlə diqqəti çəkir. Şərəf xanımın “Divan”ı o vaxt Osmanlı sarayı üçün səciyyəvi olan hadisələri, zamanının görkəmli və məşhur şəxsiyyətləri, özünün dövrü ilə səsləşən motivləri, həmçinin həyata öz fərdi baxışları, dünyagörüşü, şəxsi yaşam tərzini ilə bağlı olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirən mövzularla əhatələnir. Şairə bu motivləri işlərkən müxtəlif qəhrəmanlar, fərd və ümumi obrazlar, dini-əxlaqi, lirik-fəlsəfi sistem və silsiləvi süjetlər yarada bilmişdir. Onun əsərlərində verilmiş mövzular sanki biri digərini izləyir və tamamlayır. Şərəf “Divan”ında yer alan mövzuları dörd əsas başlıq altında verə bilirik:

- I. Din və Təsəvvüf;
- II. Cəmiyyət;
- III. İnsan və gözəllik;
- IV. Təbiət və əşya;

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəsli “**Şərəf xanım və klassik ədəbiyyat**” adlanır. Burada Şərəf xanım yaradıcılığının özündən əvvəlki sələfləri ilə bağlılığı mövzusu incələnilir. Şərəf xanım şairlik nöqtəyindən nəzərdən vəznə hakimiyyəti, qüsuruz söyləyişi ilə, həmçinin duyğu və xəyal incəliyi baxımından müasirləri arasında çox üstün sənətkar və parlaq sima kimi görünür. Dini və təsəvvüfi əsərlərində də xeyli müvəffəqiyyətlidir. O, özündən əvvəlki sələflərinin beytlerini təxmis, təzmin etməklə, ümumtürk ədəbiyyatının bir çox klassiklərinə nəzirə yazmaqla xeyli gözəl əsərlər yaratmışdır.

Təxmisləri: Şərəf xanımın “Divan”ında sələflərindən təxmis edərək yaratmış olduğu 17 nümunə vardır. “Misrayi-bərcəstə” dedikdə, fars dilindən tərcümədə “qabarmış”, “sıçramış” mənəsinə gələn, lakin divan ədəbiyyatında bir divana bərabər sayıla bilən misralar nəzərdə tutulur. Bu haqda ədəbiyyat nəzəriyyəsi mənbələrində “təkbaşına bir divan yarıda bilən misralar” deyə məlumat verilir. Divan ədəbiyyatı ənənəsinə görə hər zaman əzbərlənən, xətalı söylənişi qəbahət sayılan “misrayi-bərcəstə”lərdən Şərəf xanım çox böyük müvəffəqiyyət və ustalqla istifadə etmişdir. Onun məşhur qadiri şeyxlərindən Mehmed

Mühyiddin əfəndinin bir qəzəlinə yazdığı təxmis sadə dili və oxunaqlı olmağı ilə diqqəti çəkməkdədir:

Dildə hifz etmək dilərsən nuri-Yəzdan eşqini,
Masiva hübbin çıxar, tərki eylə xuban eşqini,
Oku bu nitqi-güzini, anla mərđan eşqini,
“Qəlbi-Mühyiddin misalı şəmsi-taban eşqini,
Şeyx Şəmsəddindən aldı nəqdi-xurşid əhliyyiz”. (۱, s.242)

Şərəf xanımın türk dünyasının böyük şairi Məhəmməd Füzulinin məşhur qəzəlinə yazdığı təxmis də çox orijinaldır:

Eşq ilə bihudə aya etdigim dəva nədir,
Gərçi Məcnunəm, sorulsa, bilməzəm Leyla nədir,
Öylə bihuşəm ki, bilməm mətləbim hala nədir,
“Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Bən kiməm, saqi olan kimdir, meyi-səhbə nədir”.

Şərəf xanımın klassiklərə nəzirə olaraq yazdığı qəzəlləri:

Şərəf xanım “Divan”ında özündən əvvəl və öz dövründə yaşamış şairlərə yazmış olduğu nəzirələrə də rast gəlinir. Belə əsərlərin sayı 23 ədəddir. Şərəf xanımın nəzirə olaraq yazmış olduğu qəzəlləri incələyərkən şair Fəhmiyə 7, şair Vəcdiyə 5, şair Şövqiyə 2, Baqi, Vəhbi, Naci, Raqib, Nuri, Nəsim, Ləbib, Məmduh bəy və Fəhim kimi şairlərin hər birinə 1 nəzirə yazmış olduğu nəticəsinə gəlmiş olduq.

Şərəf xanım özündən əvvəlki məşhur şairlərin və ya şəxslərin mətlə beylərini təsdiq edərək müsəddəs janrının törəməsi kimi bilinən on ədəd gözəl əsər nümunəsi yaratmışdır. Sənətkar şair Səfəvi dövlətinin ikinci şahı və Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Şah Təhmasibin (1514-1576) məşhur mətlə beytini təzmin etmək bacarığı ilə xarüquladə bir müsəmmət yarada bilmişdir:

Hiç olmazmı, Şərəf, hali-dili-zarın təbah,
Bir əsər gördüm fəraqi-yar ilə eylərkən ah,
Eylədim məfhumuna, məzmununa sərfi-nigah,
San bənimçin söyləmiş bu mətlə`yi Təhmas şah:
“Gərçi sən getdin, həbibim, getmədi dildən qəmin,
Ey vəfasız dilbərim, səndən vəfalıymış qəmin”.

Üçüncü fəslin beşinci yarımfəsləli **“Şərəf xanım və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı”** adlanır. Burada Şərəf xanım yaradıcılığında Azərbaycan klassikləri ilə uyğun və oxşar xüsusiyyətlər problemi öz əksini tapır. Şərəf xanımın əsərlərini tədqiq edib incələyərkən klassik Azərbaycan sənətkarları ilə uyğun xüsusiyyətlərə xeyli sayda, oxşar cəhətlərə isə saysız-hesabsız rast gəlmək olar.

Bütün bu deyilənlər Şərəf xanım ər-Rumi “Divan”ının türkdilli ədəbiyyat tarixində özünəməxsus və xüsusi yer tutduğunu bir daha təsdiqləyir və möhürləyir. “Şərəf xanım və “Divan”ının tekstoloji-filoloji” adlı dissertasiya işi şairənin haqqında Azərbaycanda aparılmış ilk

tədqiqat işidir. Şərəf xanımın həyatı və yaradıcılığına həsr olunmuş bu araşdırma, “Divan”ın tam şəkildə nəşrinin həyata keçməsi türk xalqları ədəbiyyatının öyrənilməsi istiqamətində ədəbiyyatşünaslığımıza yeni bir töhfədir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aparılan tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. “Şərəf xanım” təxəllüsü ilə yazıb yaratmış Şərəf xanım binti Mir Nəbil bəy ər Rumi özü kimi şair olan Mahmud Nəbil bəyin ailəsində çox böyük ehtimalla h.1223/24, m.1809-cu ildə İstanbulda anadan olmuş, h.1277/78, m.1861-ci ildə vəfat etmiş və elə həmin şəhərdə Mühiblər qəbiristanlığında bir çinar ağacının altında dəfn edilmişdir. Əsərlərindən və haqqında verilən məlumatlardan ata tərəfdən soyu sədrəzəm Abdullah Naili Paşaya çatdığı məlum olur.

2. Əsərlərindən Şərəf xanımın sufiyanə ruhlu şair olduğu nəticəsinə gəlmək mümkündür. İstanbulda böyüyən və həyatının çox hissəsini bu şəhərdə keçirən Şərəf xanım səbəbini bilmədiyimiz bir ehtimalla ailəsiylə birgə Türkiyənin qədim şəhərlərindən olan Gəliboluya getmiş və orada Yazıçızadə Mehmed və Yazıçızadə Əhmədi-Bican kimi şeyxlərin qəbirlərini ziyarət etmişdir.

3. Şərəf xanım “Divan”ın əlyazmaları üzərində apardığımız tədqiqat işi əsasında onun 677 mənzuməsinin olması faktını söyləmək olar. “Divan”dakı bütün nəzm şəkillərini bütövlükdə beyt sayı, bəndləri də beyt hesabı ilə götürdükdə 4803, misra hesabıyla götürdükdə 9606 olduğu isbatlanır.

4. Şərəf xanımın bədii irsini tədqiqi zamanı onun türk klassik ədəbiyyatının demək olar ki, bütün janr və formalarında əsər yaratdığının şahidi olduq.

5. Araşdırma zamanı Şərəf xanım “Divan”ın geniş tekstoloji-filoloji tədqiqatı aparılmış, konkret nəticələr əldə edilmişdir. Şairənin əsərlərinin bədii poetik üslubu geniş tədqiq olunmuşdur. Dissertasiya işində Şərəf xanımın klassiklərə, o cümlədən Azərbaycan şairlərinə yazdığı nəzirələr ətraflı araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı kitab, məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

1.Şərəf xanım.Qəzəllər.Mətni transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Samirə Əliyeva.Bakı,Nurlan,2006.109 s.

2. Şərəf xanım və onun “Divan”ı. “Elm” qəzeti. 18 yanvar 2007. s.11.

3. Şərəf xanım yaradıcılığında “maddeyi-tarix”lər. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Nurlan, 2008. s.282-287.

4. Şərəf xanımın yaradıcılığında təsəvvüf və təriqətlər. Filologiya məsələləri, №5, Bakı, Nurlan, 2009. s.445-453.

5. Şərəf xanım “Divan”ının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Nurlan, 2011. s.445-450.

6. Şərəf xanım “Divan”ında janrlar. Abbas Zamanov. 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s.481-489.

7. Şərəf xanım binti Mir Nəbil bəy ər-Rumi və onun “Divan”ı haqqında ilkin qaynaqlardan. Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, əməkdar elm xadimi, professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, s.191-194.

8. Şərəf xanım “Divan”ında işlənən bəhr növləri. Görkəmli Azərbaycan alimi, Bakı Dövlət Universiteti ilahiyat fakültəsinin dekanı, Ərəb filologiyası kafedrasının müdiri, əməkdar elm xadimi, akademik Vasim Məmmədaliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012, s.218-220.

9. Şərəf xanım binti ər-Ruminin qəsidələri haqqında ümumi məlumat. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş XIII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2013, “Elm və təhsil”, s.461-465.

10. Şərəf xanımın yaşadığı dövrdə şairə qadınlar. Azərbaycan şərqşünaslığının inkişaf yolları. Akademik Vasim Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi Konfransının materialları, Bakı, 2013, s.398-399.

11. Şərəf xanım binti Məhməd bəy ər-Rumi “Divan”ının elmi-paleoqrafik təsviri. Filologiya məsələləri, №1, 2014. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2014, s.384-392.

12. Şərəf xanımın qəzəllərinin bəhr, rədif və qafiyə sistemi. Çağımızdan görünən orta əsrlər. AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi professor R.Azadəyə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 2014, s.334-339.

13. Türk divan ədəbiyyatında səhhətnamə mövzusu və Şərəf xanım “Divan”ında səhhətnamələr. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2(90). Bakı, 2014, s.163-165.

14. Şərəf xanım yaradıcılığında Azərbaycan klassikləri ilə uyğun və oxşar xüsusiyyətlər. Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın

aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2014, s.221-224.

15. Şərəf xanım bint Məhməd Nəbil bəy ər-Rumi dövrünün ədəbi mühiti. Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı, “Elm”, 2014, s.311-315.

16. Şərəf xanım bint Məhməd Nəbil bəy ər-Rumi yaradıcılığında sufizmlə bağlı olan məqamlar. II Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumu. Bakı-Qazax, Azərbaycan, 2014, s.49-51.

17. Şərəf xanım ər-Rumi və “Divan”ı (tekstoloji-filoloji tədqiq və mətn). Kitab. Bakı. “Elm və Təhsil”, 2014, 755 s.

18. Şərəf xanım “Divan”ında bədii formalar. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri. AMEA-nın 70, Əlyazmalar İnstitutunun 65 illik yubileyinə həsr olunmuş XIV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2015, s.32-35.

19. Osmanlı ədəbiyyatında və Şərəf xanım “Divan”ında lüğəzlər haqqında. “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 2015, s.327-329.

20. Şərəf xanım “Divan”ının əlyazma nüsxələrində xalqdan gələn deyimlər və ifadələr. Əlyazmalar yanmır. Elmi məqalələr toplusu, №1 Bakı, 2015, s.23-27.

21. XIX əsr Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Şərəf xanımın şərqiləri. Risalə.Araşdırmalar toplusu. Bakı-“Elm və təhsil”-2015.s.195-197.

22. “Şərəf xanım şeirinin xalqdan gələn ifadələr və “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ilə uyğunluğu. BDU, “Kitabi-Dədə Qorqud” və türk dünyası. Beynəlxalq elmi konfrans, 29 dekabr 2015-ci il, Bakı, s.361-364.

23. Şərəf xanım “Divan”ının əlyazma nüsxələrində mövzu və motivlər. Elmi əsərlər, №1, Bakı-2016, s.41-59.

24. About marsiyas dedicated to Karbala traqedy in Şaraf Khanum bint Mehmed Nebil Bey er Rumi’s literary legacy. Висник Днепропетровського університету имени Альфреда Нобеля. Филологични науки. Науковий журнал. 1(11) 2016, стр.62-65.

**ТЕКСТОЛОГО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
“ДИВАН”А ШЕРЕФ ХАНУМ АР-РУМИ**

Резюме

Диссертация посвящена жизни и творчеству выдающейся представительницы Османской литературы XIX века Шереф ханум ар-Руми. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и таблицы по работе.

Во введении обоснованы актуальность и важность изучения темы, определены объект, цель и задачи, научная новизна, практическая значимость исследования, дается информация о научной литературе.

В первой главе “Шереф ханум: эпоха, история исследования, литературное наследие” были рассмотрены следующие вопросы: раскрыта социально-политическая ситуация эпохи Шереф ханум, дается подробная информация о литературной среде, в особенности, о поэтессах-современниках автора. В этой главе также рассматривается история исследования жизни и творчества поэтессы, дается подробная информация о ее жизни и творчестве.

Во второй главе – “Текстологическое исследование “Диван”а Шереф ханум” - было детально исследовано научно-палеографическое описание рукописных и печатных копий “Диван”а Шереф ханум. В главе также изучены графические и орфографические особенности памятника. Представлен текстологический анализ копий “Диван”а, были систематизированы полученные результаты, пояснения которых были даны.

В третьей главе “Филологическое исследование “Диван”а Шереф” изучается художественная структура “Диван”а, подробно разбираются жанры и художественные формы, имеющие место в памятнике, высоко оценивается поэтический талант поэтессы. Раскрываются особенности мастерства - художественный язык творчества автора, подробно анализируются тема и мотивы в “Диван”е. Обстоятельно исследуется связь Шереф ханум с классической литературой, в том числе с азербайджанскими классиками.

В заключении диссертации подведены итоги исследования и сделаны научно-теоретические выводы.

**THE TEXTUAL-PHILOLOGICAL RESEARCH OF
SHARAF KHANIM-ER-RUMI'S "DIVAN"**

Summary

The dissertation work is dedicated to the outstanding Ottoman poetess of the 19th century Sharaf Khanim-er-Rumi's life and activities. The dissertation consists of the "Introduction", three chapters (10 paragraphs), the conclusion, list of the literary sources and the appendix to the work.

In the introduction is proved the actuality and the importance of the theme, are identified, the objects and the aim, the scientific innovation, practical value and is given the brief review of the scientific literature. In the first chapter titled "Sharaf Khanim: her period, the history of the research, literary heritage" are researched next questions: here is elucidated the social-political situation of the period Sharaf Khanim lived in, given comprehensive information about the poetess's literary atmosphere, especially her contemporary poetesses. Besides, the history of research of the poetess's life and activities is also analyzed in this chapter.

In the second chapter titled "Textual research of Sharaf Khanim's "Divan" is comprehensively researched the scientific-paleographic description of Sharaf Khanim's "Divan" manuscript and printed copies. The graphic and orthographic characteristics of the monument is also studied in the mentioned chapter. The textual analysis of the copies of "Divan" and the results about it systematized and reviewed.

The third chapter is titled "Philological research of Sharaf Khanim's "Divan"s". Here is studied the artistic structure of the "Divan", the genres and literary forms found in the monument are thorough researched and the poetess's talent is highly estimated. The literary-artistic language – characteristics of mastership of the poetess's works are elucidated. The themes and motives in the "Divan" are deeply analyzed. Sharaf Khanim's relationship with the classical literature, including Azerbaijani classics are detailed researched. In the "Conclusion" of the dissertation work are generalized the scientific – theoretical propositions gained during the research.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ им. акад. З.М. БУНИЯТОВА

На правах рукописи

САМИРА АГАБАБА кызы АЛИЕВА

ТЕКСТОЛОГО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
«ДИВАН»А ШЕРЕФ ХАНУМ АР-РУМИ

5717.01- Литература тюркских народов

**5721.01- Текстология, изучение древних
рукописей по духовному и культурному
наследию (перевод, исследование и
подготовка к печати)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2017